

Forfatter: Kierkegaard, Søren

Titel: Frygt og bæven

Citation: Kierkegaard, Søren: "Frygt og bæven", i Kierkegaard, Søren: *Frygt og bæven*, udg. af Lars Petersen ; Merete Jørgensen , Det Danske Sprog- og Litteraturselskab, Borgen, 1994, s. 349. Onlineudgave fra Arkiv for Dansk Litteratur: <https://tekster.kb.dk/catalog/adl-texts-kierkegaard02val-shoot-idm140578674982576/facsimile.pdf> (tilgået 26. april 2024)

Anvendt udgave: Frygt og bæven

Noter

Der er benyttet noter fra følgende udgaver:

Samlede Værker, udgivet af A.B. Drachmann, J.L. Heiberg og H.O. Lange, 2. udg., I-XV, Kbh. 1920-36.

Samlede Værker, 3. udg. (ovennævnte 2. udg. gennemset og ajourført af Peter P. Rohde), I-XX, Kbh. 1962-64.

Værker i Udvalg, udgivet af F.J. Billeskov Jansen, I-IV, Kbh. 1950.

Frygt og Bæven, udgivet af Niels Thulstrup, 2. reviderede udg., Kbh. 1983.

Gesammelte Werke, herausgegeben von Emanuel Hirsch und Hayo Gerdes, I-XXXII, Düsseldorf 1950-74.

Kierkegaard's Writings, edited by Howard V. Hong and Edna H. Hong, I-XXVI, Princeton 1978 ff.

Die Krankheit zum Tode, herausgegeben von Hermann Diem und Walter Rest, Kommentar von Niels Thulstrup (i *Philosophisch-theologische Schriften* II), Köln und Olten 1956.

S.K.: Søren Kierkegaard.

SV: *Samlede Værker*, 2. udg.

Pap: *Søren Kierkegaards Papirer*, 2. forøgede udg. ved Niels Thulstrup, I-XVI, Kbh. 1968-78.

Frygt og Bæven

7 *Frygt og Bæven*: Fil. 2,12 (»Derfor, mine elskede! ligesom I altid tidligere har været lydige, skal I også nu, ikke alene som da jeg var hos jer, men langt mere nu, da jeg er borte, arbejde på jeres frelse med frygt og bæven«). I *Frygt og Bæven* er Gud i en vis forstand blevet borte for Abraham, og han må klare sig på egen hånd, dvs. frelse sig selv. ~ *de silentio*: af Tavs-heden. I *Synspunktet for min Forfatter-Virksomhed* skriver S.K., at navnet markerer, at bogen henvender sig til: den alvorlige lagtager, for hvem man kan gøre sig forstaaet paa Afstand, og til hvem man kan tale i Taushed (SV: XIII 563). Der bliver i efterskriften gjort nærmere rede for betydningen af S.K.s brug af pseudonymer. Her skal det blot siges, at man ikke uden videre kan identificere de af pseudonymerne fremsatte synspunkter med S.K.s egne. Når der i det følgende tales om, hvad S.K. mener, ligger der altså i dette et indbygget forbehold, hvilket ikke så meget er et banalt spørgsmål om, hvorvidt S.K. nu også mener det eller ikke mener det, men et mere kompliceret spørgsmål om, i hvilken for-stand man kan sige, at han mener det eller ikke mener det.

- 8 *mottoet*: »Det, som Tarquinius Superbus sagde i sin have ved hjælp af valmuernes hoveder, forstod sønnen, men ikke budbringeren.« Hamann, *Schriften*, Berlin 1821-43, II, s. 190 [J.G. Hamann, ty. filosof, 1730-88]. Da Tarquinius Superbus' søn ved hst havde fået Gabii i sin magt, sendte han bud til sin fader i Rom og lod spørge, hvad han skulle gøre ved byen. Tarquinius, der ikke stode på budet, svarede intet, men førte ham ud i en have og slog hovederne af de højeste valmuer med sin stok. Sønnen forstod, at han skulle rydde de mest fremtrædende mænd i byen af vejen. (Valerius Maximus VII, 4, 2).
- 9 *Forord*: Der sigtes i forordet specielt til H.L. Martensens anmeldelse af J.L. Heibergs indledningsforedrag til den spekulative logik. I *Dansk Maanedsskrift* 16, 1836, s. 515 ff. I overensstemmelse med den teologi og filosofi, der arbejdede i forlængelse af den tyske filosof Hegel (1770-1831), hævder Martensen nødvendigheden af at *gaae videre*, af ikke at blive stående (for længe) ved at *tvivle om Alt*, som man skal gøre, for man kan begynde at filosofere, og som i tvivl og *sej* gennemleve tvivlen, for der eventuelt kan blive tale om at gå videre. Descartes' tvivl var da også et led i en *personlig* udvikling, den var ikke et filosofisk program: han var *stille*, ikke en *brølede Gadevægter* der gjorde det til *Plikt for Alle at tvivle*. Desuden tvivlede D. ikke om alt. Ds tvivl gjaldt den menneskelige erkendelse, den anfægtede ikke hans tro, som han bevarede på trods af den erkendelsesmæssige tvivl. At D. ikke tvivlede i forhold til troen, fremhæves hos S.K. karakteristisk som den første og vigtigste indvending. Men heller ikke denne personlige tro mener tidens teologer og filosoffer det er værd at standse op ved. Det drejer sig igen om at gå videre, at forstå troen objektivt, upersonligt, begrebsmæssigt, at få den placeret i en altomfattende filosofisk konstruktion: *Systemet*. Ligesom man forestiller sig, at det er muligt at tvivle om alt og hurtigt få denne tvivl overstået, forestiller man sig også, at det er muligt at forstå alt. Det er det, S.K. i begyndelsen af forordet kalder *ein wirklicher Ausverkauf* (et virkeligt udsalg). Alle kan være med, fordi alting er så billigt. Derfor kaldes systemet til sidst i forordet for en *Omnibus* (betyder på latin: for alle). De første (hestetrukne) omnibusser blev sat i gang i København o. 1840. – *Marqueur*: person, der optegner, noterer noget. – *Repetent*: hjælpe lærer ved et universitet, der gennemgik de horte forelæsninger med de studerende. – *Indstiller*: person, der (med egen husstand) bor til leje hos en gård- el. husmand uden at have fast tjeneste hos denne. – *fordøelige Bevægelser*: Ordet *Bevægelse* bruges hyppigt hos S.K. om indre (åndelig) bevægelse/udvikling fra ét trin til det næste. Ordet bruges som her ofte dialektisk, dvs. at der opereres med en forestilling om udvikling som et resultat af konflikt mellem modsætninger, der forenes i en ny og

højere harmoni. Denne forestilling om personlig udvikling hos S.K. er modelmæssigt parallel med Hegels forestilling om bevægelse i den generelle logiske, dialektiske udvikling, hvor udviklingen forløber uundgåeligt, lovæssigt, derved at de indre modsigelser på ethvert trin el. stadium fremtvinger en videre udvikling. S.K. fastholder dog overalt, at det er det enkelte menneskes personlige valg el. såkaldte 'spring', der skaber udviklingen. De to betydningsfulde bevægelser i *Frygt og Bæven*, resignationens og især troens, er da også, som det vil fremgå, i betydelig grad hævet over den dialektiske 'tvang'. På det konkrete sted i teksten gøres der nar af alle dem i tiden, der anser det at tvivle om alt for at være en hurtigt foretaget, blot *føreløbig* bevægelse i en udvikling, der vil føre dem langt, langt videre. – *diætetisk*: vedt. levevis. – *Menores tamen* ... Lad os dog som sagt erindre, at dette naturlige lys må vi kun tro så længe, som der ikke åbenbares noget dermod stødende af Gud selv ... Men desuden må vi udprøve i vor erindring som øverste regel, at hvad der er os åbenbaret af Gud, må tros som det visseste af alt; og selv om måske alligevel fornuftens lys nok så klart og indlysende skulle synes at forestille os noget andet, må vi dog alene fæste hæl til den guddommeligt autoriteret fremfor til vor egen dommekraft.

- 10 *Ne quis igitur* ... Ingen må derfor tro, at jeg her vil meddele en metode, som enhver bør følge for at lede sin fornuft ret; jeg har nemlig kun foresat mig at fremstille den, som jeg selv har fulgt ... Men så snart jeg havde gennemgået det lørekursus (nemlig ungdommens), efter hvis tilendebringelse man plejer at optages i de lærdes tal, begyndte jeg at tænke på noget helt andet. Jeg mærkede nemlig, at jeg var hildet i så mange tvivl og så mange vildfarelser, at jeg erkendte, at alle mine forsøg på at lære noget ikke havde gavnnet mig til andet, end at jeg mere og mere havde opdaget min uvidenhed. (Parentesen er en tilføjelse af S.K.) – *den gamle udjente Strider*: Sokrates. – *stridt den gode Strid* ... 2 Tim. 4,7.
- 11 *poetice et eleganter*: med et digterisk og velvalgt udtryk. – *Læser om Systemet*: jf. ovennævnte anmeldelse af Martensen s. 515. – *Gartnerensvendt i Adressavæsen*: en vignet som beskrevet bruges ofte i *Berlingske Tidende* 1840-43 i forbindelse med annoncer, hvori gartnere søger plads eller søges. – *Registratør*: her: person, der foretager juridiske optegnelser. – *Trop*: i Heibergs *Revensenten og Dyrret* (1826) se. 7 beslutter Trop sig til af hensyn til den herskende smag at lade sin tragedie skære i to lige store stykker med ordene: Naar det ikke koster meer at redde Smagen, hvorfor skulde vi saa ikke gjøre det?
- 12 *Posekigger*: her henrydes til bet.: (ringeagtende om) toldbetjent o.l. – *Taaner*: Luk. 14,28-30, jf. s. 68.
- 13 *Stenning*: her: forspil, optakt. – *hin skjønnne Fortælling*: 1. Mos. 22. I øvrigt refereres der i det følgende til den samlede fremstilling af Abrahams historie i 1. Mos. 11,26 til 25,10. – *Isøget*: udøver af eksegesi: bibelfortolkning (disciplin inden for teologien).
- 14 [*Tekstafsnitene I-II*]: I de følgende fire tekststykker er der en indre sam-

menhang på to planer: forholdet mellem moderen og barnet svarer til forholdet mellem Gud og Abraham og til forholdet mellem Abraham og Isak. Samtidig udgør de små stykker om moderen og barnet en »menneskelig« og forståelig *kontrast* til de »umenneskelige« og uforståelige stykker om Abraham og Isak, jf. det gentagne *Hæld den (det Barn)*. Sammenhængen er *nagenblotte* denne: *I*. Det gode forhold er intakt efter en enkelt ubehagelig episode, hvor der blev anvendt et relativt uskyldigt bedrag. *II*. Der er permanent gået skæve i det gode forhold, efter at den overordnede part har opført sig brutalt, men de bevarer forbindelsen med hinanden (når der står, at *Isaak trindes som forhen*, må dette altså opfattes i udvendig forstand). *III*. De fjerner sig mere og mere fra hinanden uden helt at miste forbindelsen. *IV*. Alt det, der før udgjorde livets egentlige indhold, er odelagt; følelsesmæssigt er forholdet dødt, tilbage er kun den biologiske overlevelse og den formelle forbindelse. *Generelt*. I Det gamle Testaments nøgterne og kortfattede stil levnes der ingen plads til redegørelse for følelser. Dette forhold giver så til gengæld god plads til mange forskellige fortolkninger. Som det vil fremgå senere, forudsætter S.K., at »hvin Mand« ikke er bekendt med Det nye Testamente, hvilket nok forekommer noget usandsynligt. Denne forudsætning er midlertid nødvendig, for at S.K. kan »arrangere« de meget dramatiske og depressive fortolkninger i de fire tekststykker. Hensigten med de fire tekststykker er at fremstille eksistentielt engagerede forsøg på at forstå den uforståelige fortælling om Abraham og Isak: den stærkt følelsesbetonede stil bliver mere og mere desperat, efterhånden som de forskellige muligheder gennemtænkes og forkastes, og den anstrengte bevidsthed producerer sortere og sortere »tankegyser«. Svarende hertil er den »frikantodes«, logiske sammenhæng mellem tekstelementerne indbyrdes slæret og kan flere steder kun lige akkurat skintes. – *Og Gud fri-stede* ... fri gengivelse af 1. Mos. 22,1-2. – *Paulus*: telt.

- 16 *Håb*: *Håb* (og at *håbe*) betyder som regel i ældre sprog som i Bibelen: (nære) tillidsfuld forventning og fortrosthed (nl), dvs. hvad man nu ville kalde: særdeles velbegrundet håb. *Håb* (og at *håbe*) nærmer sig i nyere sprog: ønske.
- 19 *Lovet* i *Skoven*; jf. *Bladen* VI, 146-49. – *derfor er det ikke saaledes*: Dette *derfor* er sprogligt bemærkelsesværdigt. Det indgår i en sammenhæng, hvor man umiddelbart studs over det og er usikker på, om det er anvendt sprogligt korrekt. En vurdering heraf afhænger af opfattelsen af den indholdsmæssige sammenhæng. Den sproglige konstruktion forudsætter nemlig, at det er almindeligt kendt og accepteret, at den foregående logiske konklusion er forkert: »derfor« betyder i sammenhængen: af den grund at livet *ikke (underforstået: hvilket vi jo allesammen godt véd)* er tomt og trostesløst. Det underforståede er her afgørende. For en logisk-filosofisk betragtning er »derfor« altså i denne sammenhæng problematisk, og det er netop også S.K.s hensigt: (troen på) Gud kan ikke og skal ikke begrundes rationelt, og troen bør derfor heller ikke bruges som be-

grundelse i en logisk diskussion. Den egentlige begrundelse findes uden for teksten: ordet »derfor« henviser i sidste instans til det enkelte menneskes, læserens, eget indre. For den læser, for hvem . . . forekommer selvfølgelig, at livet ikke er tomt og trostesløst, fordi han tror på Gud, er anvendelsen af »derfor« så korrekt, som den kan være. Således taler man i tavshed. Derfor – er *misundelig paa*, våger over, passer godt på (så han i sin digtning gengiver det sandt).

- 20 *Misforståelsens Sky*: henrydning til steder hos Homer (f.eks. *Iliaden* III, 381), hvor en guddom frelser en helt ved at indhylle ham i en sky og føre ham bort. – *Nei! Ingent skal gjennem . . .*: *Malantsinde 1980* skriver sammenfattende om det følgende afsnit: Dog maa det præciseres, at selv om Joh. de silentio i alle sine Beskrivelser af menneskelig Sterhed peger paa, at det først er gennem Forholder til Gud, den sande Storhed opstaar, saa naaar han ikke til en Karakteristik af Storheden inden for det kristelige – vi befinder os stadig i det gamle Testamente; men Abraham danner dog en Prototype for det troende Menneskes Liv (s. 52). Til Malantschuks sidste bemærkninger skal det tilføjes, at S.K., som det vil fremgå nedenfor, i sin fortolkning af Abrahams tro bygger på Det nye Testaments tolkning af denne, jf. i øvrigt parallellerne til Jesus i det følgende. Abraham var *den, der strid med Gud*, men det er af fuldstændig afgørende betydning i *Frygt og Bæven*, at denne strid med Gud er af en helt anden art end Jakobs strid i 1. Mos. 32,24–30. Hvor Jakobs kamp med Gud er en »banals« styrkeprøve, så gælder det om Abraham, at han *overvandt Gud ved sin Afmagt*. Hermed kæmper Abraham med Det nye Testaments fornemste våben: den betingelsesløse overgivelse og hengivelse. – *overvandt Verden . . . sig selv*: jf. Ordsp. 16,32. – *den Vildom . . . Duarskab*: jf. 1. Kor. 3,18–19. – *Ved Troen*: Disse ord er det foreløbige højdepunkt i *Frygt og Bæven*. De er i sammenhængen placeret sæddeles markant, derved at der med disse ord bygges bro over de stærke modsætninger, som det foregående afsnits »forrygende« retorik kulminerede i. Med denne betydningsfulde fremhævelse af troen som det, der opløser de store gåder ved at samle dem i én, der er endnu større, tilslutter S.K. sig de fortolkninger af Abraham, som gives i Det nye Testamente, især Rom. 4 (hvor der står, at Abraham »troede mod håb med håb«, og hvor det fremhæves, at troen står over loven, hvilket er et synspunkt, der kommer til at spille en afgørende rolle i *Frygt og Bæven*), Hebr. 11,8–12,17–19 («I tro besatte han sig i det forjættede land som i et fremmed land», «I tro bragte Abraham Isak som offer (. . .) thi han regnede med, at Gud har magt til endog at vække fra de døde»), Gal. 3,6–9. Det skal bemærkes, at ordet »håb« i sammenhængen »mod håb« ovenfor bruges i den usædvanlige betydning, at udsigten ikke er positiv. Med den markante fremhævelse af troen *afviger* S.K. imidlertid også fra Det nye Testamente, idet troen gøres større end kærligheden. Dette ses allerede i det foregående afsnit, hvor det at elske andre mennesker og at ofre alt rangeres lavere end det at tro Gud. Det ses endvidere af, at begrebet tro fra »tro, håb, kærlighed«

- er udskiftet med begreberne »Kraft« og »Viisdom«; S.K. har så at sige holdt troen tilbage for nu at lade den overtrumfe alt. Denne degrading af kærligheden skyldes selvfølgelig, at *Frygt og Bæven's* store stjerne er Abraham og ikke Kristus. – *Guds Udvalgte ... Velbehag*: Matt. 12,18, jf. 3,17, 17,5.
- 21 *standede ikke Solens Gang*: jf. Jos. 10,12. – *Tidens Fylde*: Gal. 4,4-5 (da tidens fylde kom, udsendte Gud sin Son, født af en kvinde, født under loven, for at han skulle løse os, der var under lovens).
- 22 *Moses slog Klippen*: 4. Mos. 20,11. – *hans gamle Mand*: muligvis en allusion til Thor, der taber brydekampen med en sldgammel kvinde, der senere viser sig at være tiden (C. Oehlenschläger, *Nordiske Digte*, 1807, s. 97 ff og 114). – *Abraham lød ikke ... som Sara*: Sara ler i 1. Mos. 18,12, men Abraham selv ler også i 17,17. – *70 Aar*: tallet er S.K.s eget, sml. 1. Mos. 12,4, 21,5 og 25,7.
- 23 *Jacob ... i han elskede*: 1. Mos. 37,3.
- 24 *ledende Stjerne, der freiser*, sml. Matt. 2,9. – *og Gud fristede ...* S.K. ændrer her og i resten af afsnittet lidt i 1. Mos. 22. Med tilføjeisen af ordene *hvor er Du?* citeres 1. Mos. 3,9, og med fremhævelsen *men Abraham* (i stedet for »Hans») sættes Abraham i modsætning til Adam, der skjulte sig for Gud. – *til Bjergene, skjelder ...* Hos. 10,8. Luk. 23,30.
- 25 *Asarat, hvor Arken landede*: 1. Mos. 8,4. – *salig i Dit Skjød*: Luk. 16,22. – *guldsmemelige Vævn*: jf. Platons *Faidros* 244 og 256 b. Platon forstår ved dette begreb enhver begejstring, der fører ud over det forstandsmæssige.
- 26 *130 Aar*: tallet er S.K.s eget, jf. note til »70 Aars« s. 22.
- 27 *Problemata*, flertal af *problema* (gr.): vanskelighed, hindring, videnskabeligt problem.
- 29 *Expectation*: udselselse af sit hjerte. – *kun den, der arbejder ...* jf. 2. Tess. 3,10. – *Ringens ... Vædens Skatte*: I første akt af Oehlenschlägers *Aladdin*, 1805, reddes *Aladdin* af *Ringens Aand*. *Noureddin*, slykkets skurk, har givet *Aladdin* sin ring til beskyttelse, da han sender ham ned i hulen for at hente den forunderlige lampe, hvis magiske kraft (lampens ånd) vil bringe *Noureddin* i besiddelse af *Vædens Skatte*. – *vagner ... Gode og Onde*: jf. Matt. 5,45. – *Underverdenen ... Orpheus ...* I den græske myte stiger *Orpheus* ned i *Underverdenen*, da hans hustru, *Euridike*, dør, og det lykkes ham ved sin sang og sit spil at fortrylle *Underverdenens* dronning og opnå at få *Euridike* med op til jorden igen, på den betingelse at han ikke ser sig tilbage. Da *Orpheus* ved *Underverdenens* port ikke kan lade være at vende sig om for at betragte sin elskede, forsvinder hun igen ned i *Underverdenen*. I Platons version af myten (*Symposion* 179 d), som S.K. refererer til, bedrager guderne *Orpheus* med et skyggebillede, da de anser ham for fej, fordi han ikke er villig til at ofre sit eget liv for at blive forenet med sin elskede, men forestiller sig, at han kan stige levende ned i *Underverdenen* og hente hende: *kun den, der drager Kniven ...* Fordi *Orpheus'* kærlighed er af jordisk og beregnende art,

- kan han ikke ofre noget, uden (jordisk) sikkerhed for at få noget igen; fordi han *ikke vil arbejde* (åndeligt), får han ikke sin elskede. – *at have Abraham til Fader*: Matt. 3,9. – *17 Abner*: en gammel adelig familie skal kunne opregne 16 forfædre; 17 er altså særdeles mange. – *Israels Jomfruer*: i Es. 26,17-18 sammenlignes Israel med frugtsommelige, der *føder Vind*. – *Alt forvandles sig til Guld*: Kong Midas fik ifølge sagen et ønske opfyldt; af Dionysos: at alt, hvad han rører ved, skal forvandles til guld. Da han så er ved at dø af tørst og sult, må han bede Dionysos om at tage sin gave tilbage. – *Miltiades's Triumph*: . . . Plutarch beretter (*Themistokles* III, 3), at da sejten ved Marathon gjorde Miltiades berømt, blev Themistokles *sønvis* og forklarede dette med, at *Miltiades's Triumph* ikke tillod ham at sove. T. sejrede senere i slaget ved Salamis.
- 30 *arbejde og være besværet*: sml. Matt. 11,28. – *hvin rige Yngling*: Matt. 19,16 ff.
- 31 *Cherub med buende Glavind*: engel med flammesværd, der bevogter Edens Have (1. Mos. 3,24).
- 32 *gaaer hen . . . og gør ligesaa*: jf. Luk. 10,37.
- 33 *den Vanskelighed . . .*: Denne formulering er noget uklår, men det menes sandsynligvis: selv om hans klogtige hoved tilsyneladende kan bringe ham videre end det enfoldige menneske, så kommer, da det drejer sig om troen, det enfoldige menneske til gengæld *lettere* frem. Mere konkret tænkes det nok på, at det klogtige hoved vil have lettere ved at resignere, hvilket, som det senere vil fremgå, er den første bevægelse (og derved vil han nå videre end den naive, umiddelbare tro); til gengæld vil den enfoldige have lettere ved at gøre den anden og langt vanskeligere bevægelse, troens.
- 34 *At gaae ud over Hegel*: F.C. Sibbern udtaler i sin anmeldelse af Heibergs tidsskrift *Persens* nr. 1 sin anerkendelse af, at Heiberg *obegynder at gaae ud over Hegels* (*Dansk Maanedstidsskrift* 10, 1838, s. 292). – *hvert uhyre Paradox*: Det er afgørende for S.K., at troen ved at være et paradoks, ved at være fornuftsstridig, sprænger systemet, dvs. tidens tanker om at alle modsigelser kan opløses ved at *forstås*, ønskes fornuftigt (jf. note til »Reflexion» og »Mediation» s. 42). Troen er paradoksal derved, at den kan gøre det for forstanden uforståeligt: gøre et mord til en hellig handling og give Abraham Isak igen, jf. s. 52, hvilket er to sider af det *samme* paradoks: mordet »ophæves» *samtidig* i begge tilfælde. Det er først, når offeret sker i *tro* på, at han får Isak igen, at mordet bliver en hellig handling. Der er altså *ikke* tale om *to* paradokser, hvoraf det første ville være det hellige mord på Isak, og det andet det at han fik Isak igen. Dette skyldes, at den omstændighed, at Abraham er i stand til at tro, at Gud taler til ham alene og kræver dette offer af ham, er en *del* af den *samme* tro, der gør, at han får Isak igen. – *paralytisk*: lammet. – *jam tua res agitur*: nu står din sag på spil, nu gælder det dig, jf. Horats' *Breve* 1, 18, 84: nam tua res agitur . . . thi dit eget vel står på spil, når naboens hus brænder. – *Schaffer-Historier*: landlege hyrdescener i romantisk-idyllisk fremstilling.
- 35 *Gud er Kjærlighed*: 1. Joh. 4,8. – *Guds Kjærlighed er mig . . . incommensurabelt*:

ikke målelig med samme mål, kan ikke sammenlignes, har ingen fælles betingingspunkter; *direkte* jeg kan ikke bruge Guds kærlighed som mål på verden, dvs. når jeg ser livets rædsler, ser jeg ingen tegn på, at Guds kærlighed rører ved verden, den onde verden siger intet om, at Gud er kærlighed; *omvendt* kan jeg heller ikke bruge verden som mål på Guds kærlighed, dvs. livets rædsler kan ikke bruges til at sige, at Gud ikke er kærlighed. Gud og verden har altså i spørgsmålet om kærlighed intet med hinanden at gøre. Johannes' tro ser da således ud: Gud er kærlighed, men er det *uden for* verden, i verden er Han vilje, men denne vilje er neutral, ligeglade med hensyn til spørgsmålet om kærlighed. Gud er i den forstand ligeglad med verden, Hans kærlighed er *hvisides* menneskers verden. Gud er for stor i forhold til verden, som er for lille til, at Han kan bekymre sig om den. Tilsvarende er mennesket for lille til at det kan forstå Gud. Hermed gør Johannes Gud stor og *umenneskelig*, fordi han ikke har mod til at «se ham i øjnene», svarende til at der flere steder i bogen advares mod at skubbe det store fra sig ved at gøre det umenneskeligt. Gud er således for Johannes en *Flamme*, som han kun tør elske på stor afstand med *jævnfremt* følelser, hvor den rigtige tro kræver et jordisk og fysisk forhold i et ægteskab. Troens *Værn* består i, at den kun kræver et (usselt) menneskes hele og fulde engagement. Svarende hertil er den rigtige tro *overbevist om, at Gud bekymrer sig om det Mindste*, altså om at Guds kærlighed rører ved verden. Og når den så viser sig som noget ondt, så må man alligevel tro, at dette er Guds *udtrykkelige* vilje, selv om det paradoksalt modsiger Hans kærlighed, og man må endvidere tro, at Hans kærlighed paradoksalt vil dementere det negative, som er Hans egen udtrykkelige vilje, og dementere det i denne verden. Den rigtige tro er dermed i det jordiske liv i permanent kontakt med Gud, i modsætning til Johannes: «vi have intet Sprog tilfælles» (36), hvorved verdens ondskab altså ikke er i modstrid med eller modsiger Guds kærlighed, fordi denne forholder sig *tan* i verden, og der dermed ikke er noget at modsige. For Johannes bliver livets opgave gennem resignationen at trække sin sjæl ud af verdens tomhed, hvor den rigtige tro *engagerer sig* i den onde verden og i kraft af den absurde tro fylder den med kærlighed. På grund af sit manglende engagement i verden ville Johannes, som det fremgår af det følgende, aldrig kunne elske Isak så højt, som Abraham gjorde. Til belysning af S.K.s hensigt med at fremhæve troens absurditet kan antøres følgende, som S.K. har skrevet af i *Pap. II C 54* (i XIII s. 159): Bayle sagde: han opsøgte al mulig Tvivl mod Troen, ikke for at tilintetgjøre denne, men meget mere for at berede den en Triumph; thi deri, at man troer, hvad man indseer, deri viser sig ingen Troes-Kraft; men deri at tvivle og ikke begribe og dog troe. – *tragisk Helt*: Det er afgørende for den følgende fremstilling af Johannes' tænkte ofring af Isak, at han kun ville kunne gennemføre den, hvis han handlede i forståelse med de etiske normer, hvilket er karakteristisk for den tragiske helt, der, som det bliver udførligt beskrevet senere i bogen,

ofrer noget af sit eget, for at opnå noget andet, der gavner et højere alment formål. Abrahams *selvstændige* ofring af Isak forudsætter den tro, som Johannes ikke har, jf. s. 74 (hvis Abraham ikke handlede i tro, så er han kun en tragisk helt) «for så vidt man da ellers kan forklare, hvorledes det lader sig forsvare at ville ofre Isak, naar man dermed ikke gavner det Abne». Hvis Johannes virkelig var i *præcis* samme situation som Abraham, ville hans synspunkt være det, at «Gud selv maatte tage Isak, hvis han vilde have ham» (33). Johannes ville heller ikke være i stand til at tro, at Gud talte til ham alene, han forstår ikke Guds sprog. – *Køngens*: rejse i kongens (Guds) tjeneste.

- 36 *proprio motu* . . . af egen drift og på eget ansvar.
- 37 *Forstand* . . . *Væxel-Mægler*: Forstanden foretager, på endelighedens vegne, som beregnende agent for denne, de nødvendige økonomiske transaktioner, dvs. de reguleringer af menneskets bevidsthed der er nødvendige for at denne kan vedblive at være i overensstemmelse med virkeligheden – *Elevation* . . . *Tramplin-Spring*: *Elevation*: løftelse. I balletten betegnelse for en dansers evne til at springe og udføre tran i luften. Begrebet bruges her om troen i modsætning til uendelighedens bevægelse, *det store Tramplin-Spring*, dvs. akrobatisk spring fra et springbræt. Senere står der imidlertid, at «Uendelighedens Riddere ere Dandsere og have Elevation» (41), mens troen kan noget mere, nemlig «forvandle Springet i Livet til Gange» (41), smtl. 37: «det næste kan jeg ikke». – *syv Gange* . . . *høffersindstave Gange*: jf. Matt. 18,22.
- 38 *gjøre Vand til Vîn*: Joh. 2,1-10. – *den, der staaer . . . ikke faldt*: 1. Kor. 10,12.
- 39 *Stupor*: slov måben. – *Rodemester*: kommunal skatteopkræver. – *Broløs-Telegraphering*: blink fra en optisk telegraf (lyssignaler forstærket ved hulspejle). – *Friesberg*: ældre københavnsk udtale af Frederiksberg; Frederiksberg Have var et yndet udflygststed. – *det italienske Bogholderi*: dobbelt bogholderi.
- 40 *apparte*, speciel. – *Appetit* . . . *Esau*: 1. Mos. 25, 29-34. – *kjøber* . . . *den betærlige Tid*: Ef. 5,16, Kol. 4,5. – *rasende*: vanvittig.
- 41 *Kunst*: dygtighed. – *det Pedestre*: det prosaiske, egentlig: det gående, hvad der hører foden til.
- 42 *Ligament*: ledbånd. – *Dens* . . . *Gjiftkøberet*: måske hentydning til Sokrates. – *Reflexion* . . . *Mediationen* . . . *Chimatrie*: mediation: ophævelse af modsætninger, formidling af tese og antitese. *Chimatrie*: uhyre, fantasifoster, gøglebillede. Mediation svarer her til *Reflexion*, dvs. sammentænkning af to relative modsætninger. Kun ved refleksion er det ifølge Hegel muligt at overskue og «gemmenskue» to umiddelbare modsætninger og at forstå el. erkende enheden mellem dem, samtidig med at den oprindelige konflikt fastholdes som et sandt og nødvendigt stadium på vejen mod harmoni, jf. note til «foreløbige Bevægelse» s. 9. Ifølge S.K. kan man ikke komme nogen vegne blot ved at tænke. Bevægelse forudsætter personlig (indre el. ydre) handling. Dette vigtige synspunkt hos S.K. bliver demonstreret meget bogstaveligt og pædagogisk anskueligt i de første lin-

jer af *Gjæntagelsen*, hvor der fortælles en anekdote, hvor et resultat af abstrakt, logisk filosofien hos en fremtrædende skole (at bevægelse var en logisk umulighed og sansesmæssige iagttagelser derfor illusion) bliver effektivt og afilosofisk dementeret af et enkelt menneskes konkrete handling: Da Eleaturne negtede Bevægelsen, optraadte, hvad Enhver veed, Progenes som Opponen; han optraadte virkelig; thi han sagde ikke et Ord; men gik blot nogle Gange frem og tilbage, hvorved han meente tilstrækkeligen at have modbevist hane (SV III 193). For S.K. er det altså en vigtig ekstra pointe, at eleaternes teori, modsat Hegels, netop viser sammenhængen mellem logik og manglende bevægelse. – *den bekendte socratiske Distinction*: i Platons *Apologi* 21. d. – *Digter*: ikke identificeret. – *ein seliger Sprung* ...: et saligt spring ind i evigheden.

- 44 *Ballotation*: hemmelig afstemning. – *som der staar i Visen*: »Ridder Stig og Findale: Nu haver Jomfru Rigtskille forvunden sin Qvide / Han sover hver Nat ved Ridder Stig Hvides Side (*Udvalgte danske Viser fra Middelalderen*, udgivet af Abrahamson, Nyerup og Rahbek, Kbh. 1812-14, I, s. 301) – *harmonia preestabilita*: forud oprettet overensstemmelse. Grundbegreb hos den tyske filosof G.W. Leibniz: alt i verden består af åndelige enheder, monader, der er uafhængige af hinanden; dog er de monader, som sjælen består af, i overensstemmelse med dem, som legemet består af, derved at de fra oprindelsen er indrettet som to ure, der er stillet samtidig, de stemmer helt overens uden på nogen måde at være forbundet.
- 45 *hän Skjorte* ...: se *Magyarische Sagen, Märchen und Erzählungen*, herausgegeben von Johann Grafen Mailáth, Stuttgart und Tübingen 1837, II, s. 18. – *diva necessitas*: hård nødvendighed, Horats' *Oder*, III, 24, 6. – *Positioner* ... *Franzøiser*: henholdsvis grundstillinger i dans og kompliceret selskabsdans. – *indhente sig selv*: dvs. gennem personlig erfaring og udvikling at få undersøgt og bekræftet de »sandheder«, som andre har lært én, hvorved man indhenter det selv, som man er blevet til gennem andres påvirkning.
- 46 *for Gud er Alting muligt*: Matt. 19,26, jf. 1. Mos. 18,14. – *Differenser*: forskellige, modsigelser. – *Thaumaturg*: troldmand.
- 47 *at friste Gud*: Dette vil sige at gå imod (troen på) Gud, som man kunne tro, at Abraham gør, hvis man forstår fortællingen således, at Abraham ikke tror på (at) Gud (mener det), når Han siger, at Isak skal ofres (hvad enten Abraham så udfører ordren eller ej). Herved fristes Gud til at bevise, at Han er Gud: Han må forklare for Abraham, at meningen med det hele er god nok, dvs. Gud tvinges til at underkende sig selv ved at lade Abraham beholde Isak, jf. 2. Mos. 17,2-7 (hvor folkets oprør tvinger Herren til at hjælpe dem) og Matt. 4,6-7 (hvor Jesus fristes til at bevise, at han er Guds Søn). Ligesom Gud altså frister Abraham til at opgive troen ved at opføre sig »urimeligt«, så kunne man tænke sig, at Abraham på sin side fristede Gud til at opføre sig mere rimeligt ved at opgive troen. På denne måde ville Abraham gøre troens bevægelse således (og

det er altså denne fortolkningsmulighed, der skræmmer Johannes), at han gik imod Gud, lod sin vilje undervinge Guds vilje, hver den rigtige tro accepterer Guds vilje fuldt ud og så alligevel og samtidig tror på det modsatte, der udelukker det første, jf. *Pap. III A 166*: Min Synd er at jeg ikke havde Tro, Tro paa, at for Gud er alt muligt, men hvor er Grændsen herimellem og at friske Gud. – *ved mig selv*: sml. »reen filosofisk Bevægelses ovenfor og »Lidenskaber Slutninger« (s. 92). Bevægelsen forudsætter dog troen på (at der er en) Gud (til), som har givet mennesket dens evige bevidsthed.

- 48 *Tro som et Sennepskorn* . . . : Matt. 17,20. – *den Himmel, fra hvilken* . . . : Jak. 1,17. – *en ussel Solpenge*: Matt. 26,15.
- 49 *Daub*: Karl D., ty. teolog, 1765–1836; der refereres til Karl Rosenkranz, *Erinnerungen an Karl Daub*, Berlin 1837, s. 24.
- 50 *Ironier og Humorist*: Rækken af stadier i S.K.s filosofi er følgende: det æstetiske, det ironiske, det etiske, det humoristiske, det religiøse, hvor det ironiske og det humoristiske er grænseområder mellem de tre andre. – *Ironi og Humor*: tysk romantisk æstetik havde vakt tidens interesse for disse begreber.
- 51 *Blodgøstion*: stærk tilstrømning af blod til hovedet. – *Phantom*: fantasifoster, gøglebillede, tom indbildning.
- 53 *teleologisk Suspension*: formålsbestemt, midlertidig ophævelse. – *hvilket immanent i sig selv*: har sin gyldighed i sig selv. – *telos*: formål. – *Hegel*: H. mener, at hvis den enkeltes moral overlades til hans samvittighed, kan den fare vild og havne i moralske former af det onde, dvs. individuelle opfattelser af hvad der er godt og ondt. Herved står den individuelle moral i modsætning til den objektive, gældende lov. Men denne modsætning ophæves (medieres) i sædeligheden, hvor den enkelte lever inden for det almene: familiens og samfundets rammer, jf. *Grundrissen der Philosophie des Rechts*, 1821. Med hensyn til troen (som han ikke taler meget om) er det H.s anskuelse, at troen er en lavere form for erkendelse end den spekulative.
- 54 *græske* . . . *Ungdom*: Da den græske kultur er uden for den schristelige, uden for det konfliktfyldte paradokset, synden, står den overalt hos S.K. for umiddelbarhed, uskyld, harmoni. – *en søt træne* . . . : en træ finder altid en større træ, som beundrer ham. *L'art poétique*, I, 232. Boileau, fr. digter og æstetiker, 1636–1711. – *subordineret*: underordnet. – *gjennem det Almene*: dvs. efter at være passeret gennem det almene.
- 55 *en senere*: Jesus, jf. s. 53. Mere konkret tænkes der muligvis på, at Gud i forbindelse med korsfestelsen bringer sin Søn ud i en *fortidighed*, der svarer til Abrahams. – *Mellembestemmelse*: Nærlig det etiske, som ligger mellem morderen og den troende. Det etiske kan fuldt ud acceptere og indoptage i sig som positivt, at den »tragiske Helts« er morder, fordi hans smørde begås ud fra et højere alment og etisk hensyn.
- 56 *Naar et Foretagende* . . . : Der refereres til Euripides' *Ifigenia i Aulis*. Da den græske flåde er samlet i Aulis for at sejle mod Troja, forhindrer gudind-

- den Artemis dette ved at sende modvind. Spåmanden Kalchas meddeler Kong Agamemnon, at Artemis kræver kongens datter Ifigenia som offer. Kongen reagerer på dette med følgende ord: Hvor heldligt dog at være født til ringe Stand, Saa har man Lov at græde . . . (Wilsters oversættelse, 448). Kongens 3 Medvildere er Menelaos, Kalchas og Odysseus. v. 687 er citeret efter Wilster. – *Naar den Ijækkede Dommer* . . . Dom. 11 (Jef-ta lovet Gud, at han, til gengæld for en sejr over ammonitterne, vil ofre det første menneske, som kommer ham i møde, når han vender hjem. Det bliver hans eneste barn, en datter, der efter to måneders sorgend må ofres). – *Naar en Søn* . . . Livnus (II, 4 f.) beretter om Roms første konsul, Lucius Junius Brutus, hvis sønner deltog i en sammensværgelse, der skulle føre Roms fordrevne konge tilbage, hvorpå B. lod dem henrette.
- 57 *Lictorene*: lictor: offentlig betjent, til rådighed for de højeste magistrater i Rom.
- 59 *horror religiosus*: hellig rædsel. – *Israël* . . . *Sotai-Bjerg*: 2. Mos. 19,12-13. – *Apotel* . . . *Djævelens Nage*: Mark. 3,14-15, 22-23.
- 60 *skandalon*: forargelse, jf. 1. Kor. 1,23. – *erectiois ingenit*: af højere tænke-måde.
- 61 30 *Secler*: Matt. 26,15 (stredive solvpenge).
- 62 *Gangkone*: rengøringskone. – *hva benaadede*: Luk. 1,28. – *paa Qvindens Væ*: sml. 1. Mos. 18,11 og 31,35. – *Engelen kom hen* . . . sml. Luk. 1,28-45 (hvora fremgår, at Maria ikke er så alene med sin »sode« hommelighed, som S.K. fremstiller det) og Matt. 1,20-25 (hvor det er Josef, engelen kommer til).
- 63 *see jeg er Herrens Tjenerinde*: Luk. 1,38. – *græd* . . . *over Dig selv*: Luk. 23,28. – *Christus* . . . *Paradoxet*: Her omtales et paradoks, der er endnu større end troens: at Gud blev et menneske i tiden. Beskrivelsen af dette paradoks bliver videreudviklet senere i S.K.s forfatterkab.
- 64 *Lessing*: G.E.L., ty. forfatter og og kritiker, 1729-81. S.K. citerer *Sånnit-liche Schriften*, Berlin und Stettin 1825-28. Fremhævelsen i citatet er S.K.s egen. Oversættelse: Også det var vid, og desuden en bondekones vid; men situationen gjorde det uundgåeligt. Og folgelig behøver man ikke søge undskyldningen for de vittige udtryk for smerte og sorg i den om-stændighed, at den person, som udtaler dem, er fornem, velopdragen, oplyst og i øvrigt i besiddelse af vid; *ihl idenskaberne gør alle mennesker lige jgen*; men man må søge den i den omstændighed, at i den samme situa-tion ville sandsynligvis alle mennesker uden undtagelse sige det samme. En dronning både kunne og ville have haft den samme tanke som bon-dekone; ligesom en bonde kunne have sagt og uden tvivl ville have sagt det samme, som kongen siger dér.
- 65 *enhver Pligt* . . . *mod Gud*: Hos den tyske filosof Kant er der ingen særlig pligt mod Gud, fordi Gud hos Kant »opsuges« helt i den almengyldige morallov, så intet er over eller ved siden af denne. – *træder jeg ikke* i: dvs. træder jeg ikke personligt, eksistentielt i . . . For S.K. er det afgørende, at man *selv* vælger at underkaste sig pligten/Gud, at troen på Gud ikke bare

er en automatisk følge af, at man underkaster sig de *andres* normer: det alment accepterede/amerkendte. S.K. mener altså, at når Gud bliver usynlig (jf. nedenfor), så bliver det enkelte menneske også usynligt. Når det almene gøres til Gud, så skubbes det enkelte menneske og Gud ud i mørket på hver sin side, det almene afskæres som en mur forbindelsen mellem dem. – *Rousseau*: der refereres til *Emil eller om Opdragelsen*, Kbh. 1796-99 (uden oplysning om oversætter), I, s. 28: Philosophier gives det, som elske Tartarerne for at være befriede fra at elske deres Naboer. (Denne reference har været ivrigt, men forgæves eftersøgt af mange udgivere og andre Kierkegaard-forskere. Siden 1931 har den imidlertid stået anført i tilføjelserne til 2. udg. af *Samlede Værker* (XIV, 2. paginering s. 25)) – *das Äussere* . . . (ifølge Hegel skal *das Innere* (det indre) gøres til *das Äussere* (det ydre). Denne proces er *die Entäusserung* (ydeliggørelsen). *Barnet* er kun optaget af sit eget indre, dvs. sine egne umiddelbare følelser og behov. *Manden* forstår, at han tjener sine egne interesser bedst ved at stræbe efter at være til gavn for samfundet og opfylde dets normer, hvorved hans egne (indre) interesser er blevet ydre, dvs. identiske med de almene interesser *bestemmet ved det Ydre*: defineret i forhold til det ydre.

- 66 *vapens*: griller, især af hysterisk art. – *nee opinatè*: uventet.
- 68 *Casus*: situation. – *en haard Tale*: Joh. 6,60. – *et eller andet exegetisk Hjælpe-middel* . . . der refereres til C.G. Bretschneider, *Lexicon Manuale Graeco-Latinum in Libris Novi Testamenti*, Leipzig, 1829, II, s. 87. – *missin*: at hade. – *per missin*: ved svækkelse (af betydningen). – *minus diligere* . . . elsker mindre, tilidsætter, ærer ikke, regner for intet.
- 69 *kat' analogian*: efter analogi. – *Erbarmeligste*: ynkeligste. – *førlade Fæder og Møder*: jf. 1. Mos. 2,24.
- 71 *Concession*: indrømmelse. – *indsejogent*: tilbagetrukket.
- 73 *Vokalen* . . . *Hvilebogstav*: På hebraisk blev bogstaverne j og v oprindelig brugt som vokaltegn, men blev overflødige, da man senere tilføjede særlige vokaltegn, og de bevarede tegn j og v sagdes da at hvile i den tilføjede vokal. S.K. har fået vendt om på dette forhold, idet hvilebogstavet altså ikke er et bogstav, noget hviler sig i. – *Feldherre* . . . *Cunctator*: Fabius Maximus udmattede Hannibals tropper ved sin henholdende strategi og fik tilnavnet *Cunctator*. *Noleren*. – *publici juris*: offentlig ejendom, offentliggjort. – *Herrens Ven*: Es. 41,8, Jak. 2,23. – *Moment* . . . : Tanken er, at kærligheden først koncentreret i ét *Moment*, dvs. punkt af afgørende betydning, følelsesmæssigt brændepunkt, som dernæst med den fornødne lidenskab kan gøres bevidst, så at sige aktiveres, i et *Nu*. – *den etiske Forpligtelse*: at elske sin datter. – *ihå det er jo hans Pligt*: dvs. den etiske pligt at elske Isak.
- 74 *lade hver Dag have sin Sang*: sm. Matt. 6,34. – *vielleicht* . . . *das Aussenwärtliche*: måske . . . det overordentlige. – *Hospitalstem*: fattiglem, ynkelig person.
- 75 *Stokkemændene* . . . *Gulddansen*: I Chr. Olufsens komedie fra 1793 fore-

kommer ingen støkkemænd, dvs. retsvidner. – *Connexioner*: forbindelser.

76 *tilsvarende Steder*: 5. Mos. 13,6 ff., 33,9, Matt. 10,37, 19,29.

77 *det Interessante* ... ifølge den tyske forfatter Friedrich Schlegel bør der skelnes mellem det græske kunstideal som det objektive skønne og den moderne digtnings ideal som det subjektive skønne. Det sidste indebærer anvendelsen af *interessante* virkemidler som spænding, disharmoni, det individuelle, det problematiske, hvorved læseren impliceres personligt og tvinges til stillingtagen. Særlig interessant bliver derved den enkelte, der bærer på en hemmelighed, som han ikke kan åbenbare eller forklare for sine omgivelser, der derfor må opfatte ham som sæt eller mystisk. S.K.s interesse for begrebet skyldes selvfølgelig her hans interesse for modsætningen mellem den enkelte og de andre: at blive interessant er et *vendepunkt* for den enkelte, ved at forkaste den fælles forståelse med de andre bliver han isoleret (som *Socrates*). Således kommer den æstetiske skjulthed i konflikt med det etiske/de andre. I den *græske Tragedie* forbliver skjultheden inden for det æstetiske område. Den er en *episk Rest*, fordi den handlingsmæssigt ligger forud for tragedien, og tragedien således bliver en logisk, harmonisk, skæbnebestemt konsekvens. Og skjultheden er i den græske tragedie kun den, at den enkelte (subjektivt) er uvidende om den for ham skjulte objektive og afgørende sandhed. S.K. nævner to konkrete eksempler, Sofokles' *Kong Oedipus* og Euripides' *Ifigenia i Tauris*. Det interessante er generelt ikke blot et »ideologisk« udtryk for tidsånden i en urolig tid. På et mere praktisk plan bliver det for den enkelte skribent et spørgsmål om at fange publikums opmærksomhed med stadig stærkere virkemidler. Således er *Frygt og Bæven* i sig selv præget af sin tid med sin elektricitet: sine stærke konflikter mellem følelser og fornuft og følelserne indbyrdes, sine voldsomme kontraster, chokerende problemformuleringer og dyrkelsen af det skræmmende og det gådefulde hos en enkelt individualitet. I bogens rastløse, utålmodige stil slynges problemer og paradokser i hovedet på læseren. Tilsvarende skifter stilen ustanselig og lunefuld mellem patos og henkastet, indforstået filosofisk refleksion. I den forstand kan man selvfølgelig ikke sige, at *Frygt og Bæven* taler i tavshed, i den forstand råber bogen brand (jf. forordet). Netop derfor er det nødvendigt for S.K. i dette afsnit at markere, at *Frygt og Bæven* er mere end interessant. Et ekstremt eksempel på den nævnte henkastede stil ses i forbindelse med omtalen af den græske tragedie, hvor *Aristoteles* citeres: *dua men* ... to af mytens dele, nemlig omslag (peripeti) og genkendelse (anagnorisis), drejer sig nu om disse [dvs. de i det foregående omtalte] ting. Dette citat giver i sig selv ingen mening, og S.K. skal da heller ikke bruge det til noget som helst, idet han konkret kun interesserer sig for at få nævnt begrebet *Gjenkjendelsen*. – *in discrimine rerum*: i et afgørende vendepunkt. – *pro virili*: efter hele sin evne.

78 *Confinium*: grænseområde. – *Concupiscents*: begær. – *Prædikaten*: dvs. »det

interessante» – *eo ipso*: i sig selv, som en selvfølge. – *det Relaxerende*: det befriende. – *caambolere*: faldet sammen. – *Fatum*: skæbne.

- 79 *Aristoteles Udsagn*: i *Naturhistorien* V, 4, 7.
- 81 *Klytämnestras*: K. er Agamemnon's hustru. – *en gammel Tjener*... vers 861 ff (Wilsters oversættelse) – *Søn*... *Velbehagelighed*: jf. Mark 1,11.
- 82 *argumentum ad hominem*: personligt (nærgående) argument. – *en Oliegreen*: var i Grækenland de bønfeldendes ydre tegn. – *Da Amor forlader*...: Apuleius, *Amor og Psyche*, Nutzhorns oversættelse, Kbh. 1867, s. 51. – *Hamburgische Dramaturgie*: i den samlede udgave, XXIV, s. 11 ff., jf. note til s. 64. – *Theologia viatorum*: Vandrernes teologi, i modsætning til *theologia beatorum*, de saliges teologi, i en ældre inddeling af teologien, svarende til den stridende kirke i modsætning til den triumferende kirke. Det er karakteristisk, at S.K. her gør opmærksom på den menneskelige og stridende side af kristendommen, svarende til at han i sin fortolkning af Abraham fremhæver fortællingens sorte huller. – *Audopsi*: undersøgelse ved selvsyn.
- 83 *Aristoteles*... *Politik*: V, 3, 3. – *Augurerna*: et romersk præsteskab, hvis opgave var at tyde varsler; her uenigt om græske sandsigere. – *Figteskabets stifter i Himlen*...: Altså strukturelt svarende til Guds løfter til Abraham: Gud giver, Gud tager (og giver evt. igen i kraft af troen). Varianten er, at første led bortfalder: ønsket er en jordisk umulighed, svarende til at Gud aldrig har givet noget. I det følgende kritiseres æstetikens billige forestilling om, at *Kjærligheden har Himlen paa sin Side*, idet æstetikken altså ser bort fra, at *Endelighedens Trængsel og Vanskeligheder* i sig selv er udtryk for Guds vilje (og ikke for onde Åander, jf. f.eks. 43: det evige Væsen (...) negtede Opfyldelsen) og derfor kun kan overvindes ved at gøre troens bevægelse.
- 84 *Himlen*... *misandelig*: udtryk for den græske forestilling om nemesis.
- 85 *Axel og Valborg*...: Oehlenschlägers tragedie (udgivet 1810) handler om *et Par, som Himlen selv adskiller* (sm): Som Kongens Sværd i Geistlighedens Haand / Her overskærer denne Dug; saaledes / Adskiller Himlen evig Axel Thordson / Fra Valborg Immers Datter (III. akt), fordi de er nært beslægtede og dåbsøskende og dermed adskilt af en *synlig Magt*, som dog er en automatisk følge af jordiske forhold og dermed kun synlig fra en menneskelig synsvinkel (det er ikke Gud, men kirken og kongemagten der taler her). Tilsvarende ser S.K. bort fra, at den himmelske magt i tragedien er jordisk og geografisk begrænset. – *romantisk Forbindelse*: dvs. papirløst og uplatonisk.
- 86 *in casu*: i det givne tilfælde. – *publici juris*... *Privatissimum*: beregnet for offentligheden... rent personligt. – *engere*: tættere, nærmere, inderligere.
- 87 *dilemmaisk*: jf. det ofte formulerede dilemma: *enten er det således, eller også er Abraham og troen og dermed alt tabt*. – *Dronning Elisabeth*... S.K. har historien om Jarlen af Essex's ring fra Lessings *Hamburgische Dramaturgie*, i den anførte udgave XXIV, s. 163-65. Elisabeth er en tragisk helt, der kommer i tvivl om, hvorvidt det nu også var rigtigt at

offre det personlige for det almene, eller sagt på en anden måde: hun kommer i tvivl om, hvorvidt der ikke findes noget personligt, der er højere end det almene. Es tavshed ligger dermed højere end det etiske, og hun har ikke andre steder at gå hen med sin hemmelighed end graven. – *ni fallor* om jeg ikke husker fejl. – *det Dæmoniske*: Dette betyder hos S.K. ikke det onde i sig selv, men betyder angsten for det gode, der tvinger én til at forblive (ulykkelig, ufrø, men i en vis forstand »trygt« indestuet) i det onde. Med en formulering fra *Begrebet Angest*: Syndens Trældom er et ufrøit Forhold til det Onde, men det Dæmoniske er et ufrøit Forhold til det Gode (SV IV 427). – *Diggernes*: der tænkes nok først og fremmest på H.C. Andersens *Agnete og Havmanden*, 1834, opført i foråret 1843.

- 88 *som det jo læres i Sagnet*: ikke i »Agnete og Havmanden«, men i mange eventyr.
- 90 *træde i et absolut Forhold dertil*: Man kan træde i et absolut forhold til det dæmoniske, fordi det dæmoniske ved sin bevidsthed om og modsætning til det gode definerer sig selv i forhold til det guddommelige. Det paradoksale bliver da her, at man trods sin bevidsthed om det gode engagerer sig eksistentielt i at dyrke det onde, hvilket i den konkrete sammenhæng betyder, at Havmanden på grund af sin angst for det gode straffer og odelægger sig selv i angeren. – *pecus*: fæ. – *at kænse Agnete*: dvs. at fortælle hende de sorte sandheder om sig selv (hvilket er det samme som at kænse hende menneskeligt og svarer til at ofre Ifigonia) og derved opnå det højere almene formål at blive åbenbar.
- 91 *Continuiteten i Havmandens Liv*: Den kontinuitet, at han er forfører, kan ikke afbrydes på det æstetiske plan (af Agnetes kærlighed), men kan kun afbrydes ved, at en ny kontinuitet påbegyndes på det højere etiske plan, derved at han bliver åbenbar. – *gæves Ethelsen til Grunde* . . . fordi synden, som det dæmoniske, er defineret i forhold til det guddommelige. Da *Angeren* forudsætter et personligt forhold til det absolute guddommelige (og det altså ikke er tilstrækkeligt med de andres tilgivelse), så går den almene etik i stykker her. – *conditio sine qua non*: betingelse uden hvilken ikke, dvs. ufravigelig betingelse, som her er den, at den enkelte skal være underordnet det almene for at kunne »gå op« i det. Hegel er nødt til at anse synden for at være en »første Umiddelbarhed«, da den ellers ikke ville kunne medieres ind i det almene.
- 92 *Gnavspil*: spil hvor man bliver til nar, hvis man får narrens figur, altså til nar i forhold til de andre, mens man, som det fremgår nedenfor, i »Aandens Verden« kun kan narre sig selv. S.K. mener, at mennesker ofte som i spil bruger hinanden til at give sig selv en mening og betydning, der kun bygger på de andres, medspilleteres, bekræftelse af spillets betydning, mens der set udefra er tale om meningsløse og ligegyldige spil uden noget forhold til den reelle virkelighed uden for spillet. – *Tivlen om Sjælens Umådelighed*: der hentydes til tidens debat om Feuerbachs begyndende religionskritik.

- 93 *gnothi saaton*: kend dig selv, disse ord var indskriften på templet i Delfi. – *Pythagoras*: S.K. støtter sig her til W.G. Tennemann, *Geschichte der Philosophie*, Leipzig 1798-1817, I, s. 94, hvor det anføres, at P. vejledede sine disciple i kunsten at fordybe sig i sig selv. – *Socrates*: jf. Platons *Faidros* 230 a. – *generatio aequivoca*: tvivlsom opståen. Betegnelse for den (forældede) lære, at levende organismer opstår af uorganisk stof.
- 94 *Erscheinung*: opsynskonst (især af noget højere). – *Fornælling ... i Tobias*: Bog: Tobits Bog 6-8 – *gik vejret til Attestats*: dumpede til embedseksamen. – *Vollmachtsbrief zum Glücke*: fuldmagt der giver adgang til lykken, citat fra Schillers »Resignations«, 3. strofe.
- 95 *pántos går ...*: thi der er bestemt ingen, der har undgået Eros, og ingen vil undgå ham, så længe der er skønhed til og øjne der ser. Longus, *Daphnis og Chloe* (ca. 400 e.Kr.), indledningen § 4. – *ryger ... glødende Emner*: (for at få demonen til at flygte) Tob. 6,17-18. – *Man læse blot Fortællingen*: Tob. 7,15-17, som S.K. forholder sig frit til. – *8,13*: Tob. 8,12. Versmælingen i den ældre danske oversættelse af de apokryfiske bøger afviger mange steder fra den nugældende.
- 96 *bede at give ...*: jf. Ap.G. 20,35. – *sværre at modtage ...*: altså dér hvor man modtager i kraft af troens bevægelse. – *Kjærlighed til Gud ...*: svarende til Abrahams absurde tro. Ligesom Gud kræver, at Isak skal ofres, således har Gud selv påført Sara ulykken, den er påført hende *af en højere Magt*, og hun er selv uden Skyld. Saras situation er dog lettere end Abrahams, fordi hendes problem er forståeligt for det almene. – *ikke taale Medlidenhed*: jf. Pap. VIII 1 A 161: O, der er maaskee af alle Lidelser ingen saa marrende som den at være udseet til Gjenstand for Medlidenhed, Intet der saadan frister til at oprøre sig mod Gud. – *Blaubart*: Blåskæg.
- 97 *Ich, roh gepragt ...*: S.K. citerer her, let ændret, A.W. Schlegels tyske oversættelse. I Østerbergs oversættelse lyder stedet:
- Jeg, som er grov i Præg og savner Tækket,
Der krør sig for en Jomfru Let-paa-Taa,
Jeg, som er lens for Legemspragt, og snydt
For skøn Statur af Moder Unatur,
Vanskabt, ufærdig, for min Tid sendt ud
I Aandedragets Verden, næppe halvgjort,
Tilmed saa krøblet og uregelret,
At Hunde bjæffer ad min halte Gang, --
- 98 *Cumberlands Joden*: I skuespillet *Joden* (da. oversættelse 1796) af den engelske dramatiker Richard Cumberland (1732-1811) anses hovedpersonen, joden Scheva, af alle for en gniær og ågerkarl, men han udøver hemmeligt stor velgørelse. – *Baggensør*: i digtet »Kierkegaarden i Sobradises«, *Danske Værker*, Kbh. 1827-32, I, s. 282. – *nihilum unquam ...*: der har aldrig været noget stort geni uden en vis grad af vanvid. Et lidt unøjagtigt citat fra Seneca, *De tranquillitate animi* 17, 30.
- 99 *Apostat: frafalden*. – *het'erochen*: i eminent forstand, par excellence. – *kongelige Obligationer*: obligationer med kongelig garanti.

- 100 *Tamerlan ... Finnen*: Timur Lenk, mongolernes (ikke hunneres) konge 1370-1405, en stor erobrere, berøgt for sin grusomhed. – *henstrårlig*: Hierosolym afbrændte 356 f.Kr. Artemistemplet i Efesus for at opnå udodelighed. – *Gregorius Romini ...*: G.R., augustinermunik, professor ved universitetet i Paris, død 1358, hævdede, at udøbte børn kommer i Helvede, mens de efter den almindelige katolske opfattelse kommer i en forgård til Helvede, hvor der hverken er pine eller salighed. G.R. fik derfor tilnavnet *torter infantium*: de små børns bøddel (piner). Tilsvarende kunne Johannes kalde sig selv *torter herorum*: heltenes piner. – *Margrete ...*: i *Mephistopheles's Hvalspejl*: i Goethes *Faust*, Hexentüche (I, 2074 ff.) ser Faust: den skønneste af alle skønne Kvinder! / Saa er da Kvinden virkelig saa fager, / som her hun hviler, hen paa Lejet strakt? / Har alle Himles Glans i samlet Pagt / sin Skonhed i det hulde Legem lagt? (P. Hansens oversættelse).
- 101 *wirtschafte ... grovt Sand*: I Holbergs *Erasmus Montanus* I, 3, praler Per Degn med sin evne til at skaffe sig ekstra indtægter, bl.a. ved at stille folk over for valget mellem om der skal bruges «fint Sand» ved jordpåkæstelsen eller «slet og ret Jord». – *Slæber*: sutske, tofler.
- 102 *en anden Tvivl*: Han har erkendt, at han ved sin første tvivl har pådraget sig en skyld over for Gud, og kan nu tvivle på, om han paradoksal (dvs. på trods af sin skyld) kan blive frelst. – *Steder i det nye Testamente ...*: der tænkes på Bjerget prædikenen, Matt. 6 om almisse, bøn og faste (jf. citater fra 6,17-18 nedenfor i teksten). S.K. definerer her *ironi* som det at skjule den religiøse underlighed, hvilket er berettiget af, at *Subjektiviteten er højere end Virkeligheden*. Her mente Hegel jo det modsatte og bar selvfølgelig tilsvarende Nag til ironien. – *løs Tale om Menighedens Idee*: betydning til grundtvigianerne. – *desultorisk*: springende, faldende i adskilte stykker. Meningen er: ved den foregående, «hektiske» gennemgang af mulige paralleller til Abraham er det kun blevet endnu mere tydeligt, *hvor* uforståelig Abraham er, sml. den kunstneriske teknik i de fire tekstafløst med fejltilkninger af fortællingen om Abraham og Isak.
- 104 *Achilleus*: Ifigenia kommer til Aulis i den tro, at hun skal ægte A. – *Kong Edward ...*: I *Richard III* udbryder kongen ved budskabet om sin broders død, som han selv har beordret, hvorpå han, forgæves, har kaldt ordren tilbage (j. Østerbergs oversættelse):
 Hvem bad for ham? Hvem knæled, i min Vrede,
 For mig og bad mig overveje vel?
 Hvem nævnte Broderskab? hvem Kærlighed?
 S.K. citerer, med en enkelt ændring, Schlegels oversættelse. – *taler i Tunger*: 1. Kor. 12-14 (14,2: den, der taler i tunger, taler ikke for mennesker, men for Gud).
- 107 *Spil ... holde ham oppe*: S.K. tænker på, at den sokratiske ironi i Sokrates' optræden som uvidende og spørgende tilsyneladende, som var der tale om et hejseværk, hævdede hans samtalepartnere i vejret, og han selv trak sig nedad, mens der i virkeligheden skete det modsatte. Hvis denne tek-

- nik blot havde været et smart nummer, som der ikke var eksistentiel dækning for, så havde S. nu måttet bruge højeværket til at holde sig selv oppe (redegørelsen for denne sammenhæng skyldes Emanuel Hirsch) – 3 *Stemmer*: Platons *Apologi* 36 a, alm. ældre læsemåde, nu læses oftest: 30. – *blot*: her muligvis i den græske betydning; privatmand, lægmand.
- 108 *Diogenes*: dvs. D. fra Laerte, *Om de bevante Philosophers Liv og Lære*. Pythagoras omkom under en opstand, idet han blev indhentet og dræbt på flugten.
- 109 *æmignatisk*: gådefuldt. – *uresolvet*: ubeslutsom. – *Hæsitator*: tøvende person. – *seer* i *Lørdag*: Matt. 6,6.
- 111 *den Skrædder* ... »Der Schneider im Himmels, Grimms *Kinder- und Haus-Märchen*, 2. udg., Berlin 1819-22, I, s. 177-79. Den i eventyret afdøde skrædder, der i sit jordiske liv ikke havde hørt til de ærligste, men dog var sluppet ind i Himlen, satte sig i et ubevogtet øjeblik i Vorherres tronstol, hvorfra han kunne se ned på jorden. Der så han en kone stjæle vasketøj og greb forbitret en skammel og kastede i hovedet på hende.
- 112 *Heraklit* ...: Hans teorier om altings bevægelighed, om det urolige og stadig omskiftelige, var ikke populære i hans samtid, der foretrak det sikre og enkle for det sande og komplicerede. Hermed fik han naturligvis en placering, der svarer til S.K.s H. fik tilnavnet »den dunkle«, formentlig fordi han havde samme hensigt som S.K.: det gælder om at »skrive saaledes, at Kjøtterne ikke kunne forstå det« (SV III 287). Da H. altså var uforstået af menneskene, overlod han sit værk til »Guden« ved at anbringe det i Artemis-templet. – *hai potamou* ...: og idet han ligner tilværelsen ved strømmen i en flod, siger han, at man ikke to gange kan stige ned i samme flod. Platons *Kratylos* 402 a. – *Discipel*: Parmenides. – *eleatisk*: jf. note til »Reflexion ...« s. 42. Med omtalen af Eleaternes teori om, at bevægelse er en logisk umulighed, slutter *Frygt og Bæven* dér, hvor *Gjen-tagelsen* begynder.

Tre opbyggelige Taler

- 119 *det Ufuldkomne* ... *Prophetien* ... *den mørke Tale* ... *Gavens Overflod* ... *Engles Tale*; jf. 1. Kor. 13. – *Enkens Gave*: Mark. 12,42.
- 120 *Hævnen* ... *hører ham til*: Rom. 12,19. – *gjennem mange Led*: jf. 2. Mos. 20,5. – *velsigner* ... *Fjende* ... *Næste*: Matt. 5,43-44. – *mange Gange* ... *Maader*: Hebr. 1,1.
- 121 *hæbe det beleilige Øieblik*: Ef. 5,16, Kol. 4,5. – *Løbet* ... *haste* ... jf. Fil. 3,13-14, 1. Kor. 9,24. – *Verdens Berørdødm*: Kol. 2,20. – *støve end et Menneskes Hjerte*: 1. Joh. 3,20. – *i den tidlige Morgen* ... *ved den ottende Time*: jf. Matt. 20,1-16. – *halvtredsindstyve* ... *femhundrede*: jf. Luk. 7,41. – *hans Øie ikke* ...: Tob. 4,8.
- 122 *glemme at dømmes* ...: jf. Matt. 7,1. – *Himlens Vrede* ... *fortvædede*: sml. Luk.